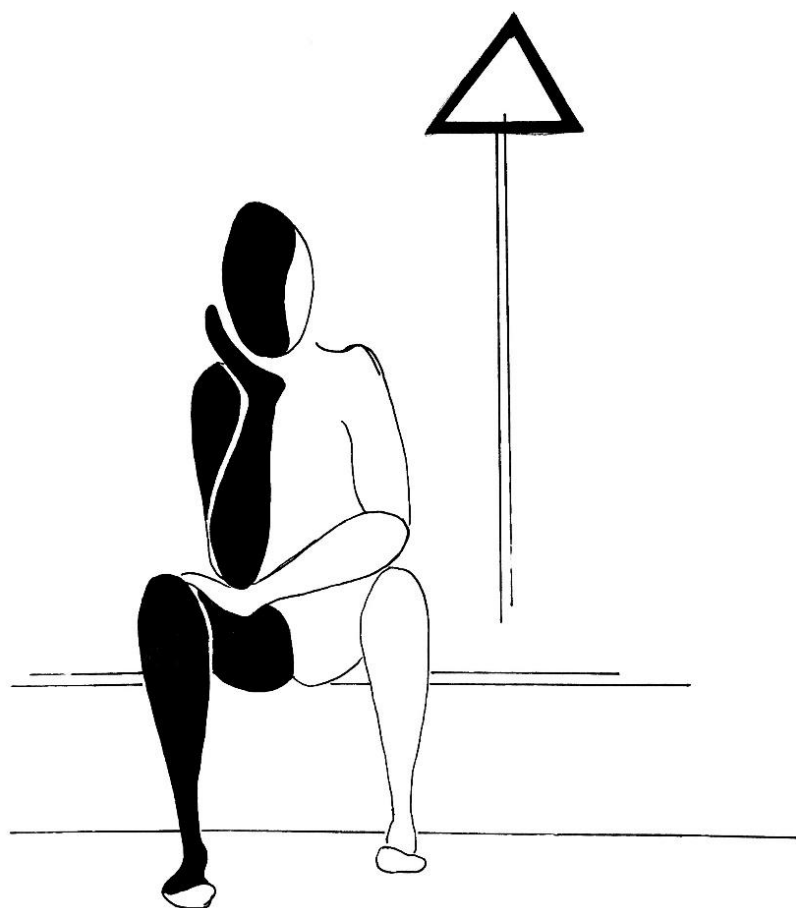

Fókuszban: Etikák

a kulturális antropológia etikai vonulatai | meddig tarthat a
„betolakodásunk” | mit és hogyan mondhatunk el | a kutató felelőssége

Pala Mátyás

Néhány (etikai) kérdés az antropológiai filmezésben

Írásom célja, hogy saját tapasztalataimon és a feldolgozott szakirodalmakon keresztül leírjak, elemezzek, illetve értelmezzek olyan eseteket, melyek vizuális antropológiai anyagok gyűjtése során keletkeztek, és etikai problémákat vagy kérdéseket hordoznak (Bakó 2004), melyeken keresztül a posztmodern kutatói szerep és a kutatói interpretáció legkülönbözőbb módjai kerülhetnek új megvilágításba.

2015 tavaszán ismerkedtem meg a Magyarországi Krisna-tudatú Hívők Közösségének Budapesten található templomával, illetve az ott lakó baktákkal és néhány bejáró hívővel vallásantropológia óra keretében, amikor Papp Richárd vezetésével néhányan eltöltöttünk egy hétvégét a csillaghegyi Krisna templomban és *asramban*. Számomra azonban az „ismerkedés” nem ért véget az ott töltött hétvége lezárulásával.

Ennek egyik oka az volt, hogy szerettem volna filmet készíteni arról, ahogyan az antropológusok elmennek a krisnásokhoz és „antropológiát csinálnak”, miközben a krisnások bevezetik az antropológusokat a saját világukba. Így az ott eltöltött néhány napot végigfilmeztem. Mindenhol ott voltam, és forgott a kamera. Nem szóltam bele semmibe, nem kérdeztem semmit. Amikor hazamentem végtelen mennyiségű videó fájl találtam a számítógépeken, amelyet elkezdtem átnézni. Szinte kibogozhatatlan információmennyiség tornyosult előttem és fogalmam sem volt, hogy ebből a sok képből, hogy csináljak filmet. Úgy döntöttem visszamegyek a krisnásokhoz, és utólag veszek fel vágóképeket, interjúkat, hogy felfűzhessem egy vázra a már meglévő anyagokat.

A másik oka a visszatérésemnek, hogy a krisnásokkal töltött hétvége volt az első eset, amikor az enyémtől (látszólag) jelentősen eltérő kulturális közegben töltöttem el pár napot, és úgy éreztem, ez a néhány nap semmilyen módon nem elegendő arra, hogy megértsem, azt, mit is csinálnak ezek az emberek, és hogyan gondolkodnak magukról és a világról. Tudtam, hogy a krisnások is szeretnék majd látni a filmet és többször is megjegyezték, milyen jó, hogy videózok. Számomra ez azért volt szerencsés, mert úgy tudtam visszamenni a közösségbe, hogy az különösebb magyarázkodást igényelt volna. Mindenki tudta, hogy filmet csináljak, azért vagyok ott. Tudták, hogy közöm van az egyetemhez, ahogy azt is, ha a film elkészül, az számukra is hasznos lesz – már korábban jelezték, hogy kiteszik majd a honlapjukra, és fesztiválokon is szeretnék vetíteni, hogy az antropológusok náluk jártak.

Az eszköz mint szimbólum

Jelenlétem során az egyik legnagyobb előnyöm más kutatókkal szemben pont az volt, hogy én filmeztem. A film apropóján mindenhez és mindenkihez kérdések nélkül hozzáférést lehet kérni és kapni, vagy kérni sem kell, a közösség tagjai saját maguk ajánlják a figyelmembe azt, hogy mit vegyek fel, hova menjek el, kivel beszéljek. Ez már a *co-corporation*¹ egyik változata, amikor a közösség tagjai és a kutató/filmkészítő együtt dönt, közösen gondolja át a készülő anyagot.

Amikor részt vettem a szertartásokon, vagy csak informálisan beszélgettem valakivel, és a kamera a kezemben volt, nyilvánvaló tényként kezelték ők is és én is, hogy a közösség kívülálló tagja vagyok, aki ugyan érdeklődik, de érdeklődése másféle, mint azoké, akik egyébként a Krisna-tudat iránt azért érdeklődnek, hogy részévé váljanak a közösségnek, majd teljesen integrálódjanak. Az én esetemben a felvevőeszköz jelentése nem más, mint a kívülállóság jelentése; egyfajta szimbolikus határ kettőnk között, de olyan határ, mely átmenetet képez és lehetőséget nyújt egymás kölcsönös megismerésére, miközben a filmkészítő/kutató és a filmezett/kutatott szándékai egybeesnek. Tari János ezt a jelenséget így fogalmazta meg: „A bennszülött lakosság egyre növekvő mértékben készít saját videókat, akár saját homevideo gyanánt a család számára, akár a saját közösség számára a hagyományok megőrzése céljából, akár a saját közösségen kívüli közönség számára.” (Tari 2012:206). A krisnások is készítenek felvételeket, filmanyagokat saját magukról, elsősorban a kívülállók számára, hogy ezen keresztül megteremtsék azt a magukról alkotott képet, ahogy szerintük a „külső világnak” látnia kellene az ő közösségüket. Ennek is folyamatosan hangot adtak a beszélgetéseink során.

A kamera jelenléte

Képzeld csak el, hogy szenteste az egész család az asztalnál ül. Mindenki felvette a szép ruháját és felkészült a különleges estére. A háziasszony éppen az első fogást készül feltálalni, melyet mindenki nagyon izgatottan vár. Hirtelen az egyik rokon elővesz egy kisméretű kamerát a zsebéből, és az arcunkhoz szegezi. Elindítja a felvételt és megkérdezi, hogyan érezzük magunkat, arra kér minket, mondjuk el, hogy mit látunk. Talán már mind kerültünk ilyen szituációba. Ismerjük azt, aki készíti a felvételt, tudjuk, hogy nem nagy

---

¹ Olyan kutatási formát értek ez alatt, amikor az adatközlő nem pusztán az adatok közlője, hanem olyan résztvevő, akivel együtt a kutató akívan alakítja a kutatást.

közönség számára készül, és hogy a felvételen elhangzottaknak soha semmilyen következménye nem lesz; mégis szorongunk, úgy érezzük, mintha nem is kamerát, hanem puskát szegeznének a fejünkhöz, mely bizonyosan nem fog elsülni, de így is éppen elég fenyegető ahhoz, hogy gondolataink e körül a fegyver körül legyenek, és viselkedésünk is kétséget kizáróan megváltozzon. De mi van akkor, ha nem is ismerjük azt, aki a felvételt készíti? Mi van akkor, ha a felvétel még a külvilág számára is láthatóvá válik? Miképpen módosul a viselkedésünk?

A kamera jelenléte felforgatja a valóságot. S nem csak a jelenlétével forgatja fel azt, hanem a rögzített tartalmak által – a valóságból részletek kimetszésével és új kontextusba helyezésével – sajátos valóságot is teremt. Ennek veszélye az, hogy a nézőkben/közönségben a valóság látszatát kelti. A dokumentumfilm történeti fejlődése is a valóság legkülönbözőbb létrehozásának állomásai (Horváth & Mitev 2015), melyek forma és tartalom keverékének különböző változataival hozzák létre egyazon témáról születő alternatív valóságokat.

A fő kérdés a mi esetünkben sem más, mint általában a kvalitatív módszerekkel dolgozó kutatók számára, hogy miként vagyunk képesek saját valóságunkat, karakterünket leválasztani a kutatás tárgyáról; vagy – talán ami még fontosabb – olyan módon meghatározni saját karakterünket, céljainkat és szándékainkat, melynek során azok a kutatás integráns részeként a megértést és értelmezést szolgálva magát az embert változtatja mérőműszerré; s mely mérésnek az eredménye lehet a film is, abban az esetben, ha megfelel a kvalitatív módszertani és az antropológiai elvárásoknak is. Fontos, hogy ne egy filmet készítsünk, melyről azt állítjuk, hogy „ez antropológia”, hanem végezzünk kutatást, melyet videóeszközökkel is dokumentálunk; s végül a kész anyagot nem szöveg formátumban prezentáljuk a nagyérdemű elé, hanem képi formátumban. Ez azt jelenti, hogy mindent ennek a tudományos prezentációnak kell alárendelni, és az antropológiai filmekben tilos olyan dramaturgiát alkalmazni, mely egy szálon, egy nézőponton, egy narráción keresztül vezeti a nézőt. Az ilyen film lehet az antropológia tárgya, de nem lehet az antropológia által előállított tartalom (Szuhay 2004).

Mindez nagyon szubjektív, és a kutatón múlik. Nem hiszek abban, hogy létezik biztos módszertan, és lehet kánonja az antropológiának és az antropológiai filmkészítésnek. Úgy látom, hogy bizonyos problémákat körüljárhatunk és megvitathatunk, mint például egyes esetekben a közösség védelmét vagy az adott csoporton alkalmazható módszertani fogásokat, de semmi esetre sem lehet nagy tömegek számára érthetővé tenni azt, hogyan működik a kvalitatív módszer és azon belül, hogyan működik vagy, hogyan gondolkodik az

emberekről a „kulturális antropológia”, mert azt, amit többségében a kulturális antropológusok csinálnak, nem tanítható egzakt módon.

A film formái

- kutatás kiegészítőjeként, diktafon helyett, anyaggyűjtés, archiválás céljából – mi filmezünk)
- videózhatjuk magunkat kívülről, mint „film az antropológusokról” – harmadik személy filmez)
- megkérhetjük a közösséget, hogy készítsenek magukról anyagot – ők milyenek szeretnék láttatni magukat, nekik mi a fontos; majd ezt az anyagot tartomelemzésnek vetjük alá, és ha integrálható a kutatásba, akkor integráljuk, elemezzük és értelmezzük
- készíthetünk mi kutatók közösen a közösséggel egy filmet róluk, mely elsősorban egy (jó) „ügyet” szolgál, például az elnyomás értelmezése, ideológiai alapvetések stb.
- kutatóként igyekszünk mindent lekamerázni, és a nap végén ezekből az anyagokból „jegyzetelni”, mindezeket elemezni, kutatásunkat a végső prezentációnál pedig ezekre az anyagokra támaszkodva bemutatni

Etikai dilemmák saját filmemben

Számomra a legnehezebb annak a ténynek a feldolgozása volt, hogy a krisnások egy film elkészítését várták tőlem; és talán épp ezért éreztem a találkozás első pillanatától azt, hogy engem kiemelten kezeltek. Elsősorban bennem ez egy megfelelési kényszert ébresztett fel: olyan anyagot kell készítenem, ami tetszik ezeknek az embereknek, amivel elégedettek lesznek. Úgy éreztem, hogy nem okozhatok nekik csalódást. Így az ott töltött hétvége során gyakorlatilag kiszolgáltattam magamat és a készülő filmet a kéréseiknek; akkor és ott videóztam, abból a szögből, ahogyan ők szerették volna. Ennek eredménye, mint már említettem egy nagyon zavaros anyag lett, hiszen a közösség teljesen más szempontok szerint működik, mint egy film, vagy mint egy kutatás. Ezeket a számukra fontos szempontokat én inkább úgy kezeltem, melyeken keresztül hozzáférhetek a

kultúrához, és melyeken keresztül meg tudom őket közelíteni, hogy megértssem a felszín alatt húzódó mélyréteget (Gró 1984).

A film készítésének apropóján fontossá váltam a közösség számára. Kiemelten kezeltek, mert úgy gondolták, hogy plusz munkát végzek azokhoz képest, akiknél nem volt kamera. Ahogy a forgatásoknál lenni szokott, az én esetemben is telefonszámot cseréltünk, folyamatosan mellettem volt valaki, kísért, magyarázta azt, amit látok. Nem csak én vagy a kamera kérdezett, hanem ők is kérdeztek rólam, felőlem, a véleményemről; így a közösség egy tagjával szimpátia, majd talán barátság is kialakult közöttünk. Sokszor találkoztunk, általában a templomban vagy rendezvényeken, és próbáltam magamat minél jobban beemelni tevékenységei színtereibe – például hajnali meditáció, könyvosztás, hittanóra gyerekeknek. Ezeknek egy részét filmeztem, de nem mindegyiket. Világossá vált számomra, hogy a kamera egy olyan eszköz, melyen keresztül a közösség ugyan megközelíthető, de nem minden esetben lehet a kamerába „kapaszkodni”. Fokozatosan el kell hagyni a kamerát, hogy létrejöhessenek olyan találkozások, melyek intimitást teremtenek.

A krisnásoknál töltött idő alatt, úgy értelmeztem, hogy ezek a belsőleges találkozások adnak lehetőséget arra, hogy kiigazodjak a közösségben és a kultúrában, ahol informálisan is magyarázatokat kapok egy szimbolikus világ különböző jelenségeinek értelmezésére; olyan magyarázatokat, melyek eltérnek a hivatalos narratívától vagy annak magyarázataitól, kritikáitól. Ilyen találkozások során tudok beljebb kerülni a közösségbe. Eddigi tapasztalataim alapján kamerával ilyen találkozások nem tudnak létrejönni. Csak a bizalmat elnyertnek van lehetősége kamerával a kezében feltenni azokat a kérdéseket, melyek éppen a személyes kapcsolat során fogalmazódnak meg a kutatóban is.

A kamera jelenlétét, melynek hatásait az előző bekezdésben igyekeztem leírni, azonban folyamatosan kommunikálni kell a közösség tagjai felé, hogy „hol tart a film”, mit gondolunk mi róla, és mit gondolnak ők (rólunk² és) a filmről. Azért tartom ezt fontosnak, mert el kell kerülni azt, hogy félreértések merüljenek fel, és adott esetben úgy érezzék, hogy minden a legnagyobb rendben van, hamarosan elkészül a film, miközben mi tudjuk azt, hogy nem fog elkészülni.

A kész film azonban sok problémát hordoz magában. Nem tehetjük meg azt, hogy kitakarjuk valakinek az arcát, nem írjuk ki a nevét, és eltorzítjuk a hangját, mert a film klasszikus formanyelve alapján ez nem film (és nem is antropológiai film). Ha azonban

---

² Ez azért válik fontos kérdéssé, mert az ott töltött idő folyamán végig visszacsatoltak ránk, a véleményünkre voltak kíváncsiak, és partnernek tekintettek minket.

mindenki látható, a nekünk adott interjúkról feltételeznünk kell, hogy csak egy bizonyos publikus közösségi narratíva hangjaként szólalnak meg. Ez lehet érdekes, de nem tesz eleget a kutatással szemben támasztott elemi követeléseknek, mint például a holizmus.

Felvételeink készítése során számtalan totálképet rögzítünk, hogy ezzel ábrázoljuk a néző számára a teret, melyből később részleteket emelünk ki. A totálképek készítésénél is mindig próbáltam odafigyelni arra, hogy ne kerüljenek a felvételre olyan emberek, akikről tudom, hogy nem kívánnak szerepelni a filmben. Azonban nem tudjuk kontrollálni, hogy kik kerülnek rá a képre, és mit csinálnak a kép egy-egy félreeső pontjában. A totálképek alapján pedig beazonosíthatóvá válik a helyszín, mely alapján a közösséget akarunk ellenére is kiszolgáltatathatjuk. (A krisnások esetében ennek nem volt relevanciája, mert számukra lényeges, hogy megtalálják őket az emberek, bemenjenek hozzájuk, de egy kisebb, elnyomott, marginalizált csoportot nem tehetünk ki annak a veszélynek, hogy azonosíthatóvá váljanak (vélt vagy valós) ellenségeik vagy a hatóságok számára, mert ezzel alapvető etikai vétséget követnénk el; s bár filmünk célja a megismerés, megértés (bemutatás) lenne, eredménye viszont a károkozás, mely ellentétes a AAA etikai kódexével (AAA Full Text of the 2012 Ethics Statement).)

Véggövetkeztetések

Végső soron, ami számomra a legnagyobb nehézséget okozta, az az általam készített filmmel való elszámolás volt. Több mint 10 órányi anyag volt a birtokomban: hétköznapi, rituális cselekedtek, meditációk, külső helyszínen szervezett programok, házasságkötés, étkezés, utcai tánc és életútinterjú, mélyinterjú. Amikor hazaérkeztem, elkezdtem megnézni a felvételeket és próbáltam felfűzni egy szádra, melyen keresztül elmesélhetővé válnak az anyagok, de azt kellett látnom, hogy a felvételeken az, amiről beszélnek, nem képes „autentikus” módon megszólalni, reprezentálódni. Néhány barátomnak megmutattam néhány felvételt, és sokszor nem volt világos számukra, hogy ezek Krisnások vagy *mások*, akik „eljátsszák” a krisnásokat. Ettől nagyon letörtnek éreztem magam, úgy gondoltam ez az én hibám: nem voltam képes olyan felvételeket készíteni róluk, amelyek méltóak hozzájuk. Többször visszamentem, hogy felvegyek még néhány interjút, de ezek is sikertelenek lettek – a közösség tagjai a kamera előtt kizárólag általánosságban tudtak beszélni. Egyfajta krisna-szóvivő szerepet vették fel, és nyár elején már úgy éreztem az egyik ilyen interjú során, amikor csatlakozott hozzám egy szociológia

szakos hallgató, mintha sajtótájékoztatóra járnék, ahol már régen nincs szó arról, hogy a készülő film *antropológiai*, az átélt interjúk pedig segítenének abban, hogy megértsem és értelmezsem a közösséget.

Ekkor kellett rádöbbenem arra, hogy igazából a film, amit meg szerettem volna csinálni, csak az én fejemben létezett olyan formában, ahogyan azt elképzeltem. Én pedig tulajdonképpen ehhez az általam várt, vegytiszta filmhez kerestem a képeket és a történeteket; és akkor kerültem gondba, amikor mindezeket nem találtam.

Végül nyáron úgy döntöttem, hogy nem készítem el a filmet. Se a közösséget nem szeretném önmaga miméziseként bemutatni, se a felvételek egy részén szereplő antropológusokat úgy, mint olyan „avatatlan” embereket, akik még azt sem tudják, hogy a nyaklánc, amit fognak a kezükben, hogyan „működik”. (Az ábrázolás problematikájáról ld. MaccDougall 1998:150). Úgy ítélt meg, hogy ennek nincs jogom kitenni sem a közösséget, sem az antropológia szakos hallgatókat. Tartottam attól, hogy a terepen készült felvételek önálló életre kelnek, új valóságként pedig nem tudom majd koordinálni azt a jelentést, melyet hordoznak. Így a film el nem készülése felelősségét magamra vállaltam, melyet jelen pillanatban is helyes, bár kényes döntésnek értékelek. A közösség számára ugyanis csalódás volt, hogy mégsem készült el a film, viszont az nyilvánvalóvá vált, és ezt a film el nem készülése tette lehetővé, hogy a közösségből kivált egy ember, aki az után is keresett és barátkozott velem, miután nem készült el a film. Azóta rendszeresen járok a közösségbe, hol kamerával, hol anélkül. A központi narratíván azóta sem sikerült továbblépni. Jelenleg a közösség hosszabb távú megismerését és megfigyelését (Bernard 2006) szeretném folytatni, de terepmunkát nem kívánok végezni, mert a fent leírtak alapján (egyelőre) véleményem szerint nem tudok összegyűjteni (vagy létrehozni) olyan anyagot, mely érvényes és hiteles módon szólna a közösségről.

Felhasznált irodalom

1. American Anthropological Association. Full text of the 2012 statement. Online: <http://ethics.americananthro.org/category/statement/>
2. Bakó Boglárka (2004): A terepmunka értelm(ezés)e, avagy az etikusság határán. *Kisebbségkutatás* 3. Online: http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatatas/kk_2004_03/cikk.php?id=8

3. Bernard, H. R. (2006): *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches* (4th ed.). Lanham, Maryland, USA: AltaMira Press
4. Geertz, Clifford (1994): *A sokféleség édes haszna*. In: *Uó: Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, Budapest
5. Gró Lajos (1984): *A film szelleme német kiadásának (1930) visszhangjából*. *A Licht-Bild-Bühne*. In: Karcsai Kulcsár István (szerk.): *A film költészete. Az útkereső Balázs Béla. Tanulmányok, dokumentumok, kritikák*. MFI-Múzsák, Budapest, 41-45.
6. Horváth Dóra & Mitev Ariel (2015): *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Aliena Kiadó, Budapest
7. MacDougall, David (1998). *Transcultural Cinema*. (E. a. Taylor, Ed.) In the United Kingdom: Princeton University Press, Chichester, West Sussex: Princeton University Press
8. Szuhay Péter (2006): *Filmezés a terepen*. In: Feischmidt, M. & Kovács, É. (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom és kultúrakutatásban*. ELTE MMI. Online: <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index-2.html>
9. Tari János (2012): *A néprajzi és antropológiai filmkészítés*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest